

A DE ADMINISTRANDO IMPERIO 38. FEJEZETE IDŐVISZONYAI ÉS A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET*

Jelen tanulmány azt a kérdést vizsgálja, hogyan értelmezhetőek a VII. (Bíborban-született) Konsztantinosz bizánci császár (944–959) nevéhez kapcsolt, 948–952 között fia, Romanosz részére összeállított nagyszerű kompilációja, a De Administrando Imperio (DAI) 38. (magyar) fejezetének időhatározói kifejezései.¹ A munka legkorábbi, 11. század végére, újabban pedig a 12. századra tett párizsi másolatát (Codex Parisinus Graecus 2009.) is használnunk kell az elemzéshez.² A DAI-t joggal minősíthetjük úgy, mint a „magyar őstörténet utolsó szakaszának felbecsülhetetlen értékű” forrását, amelyen belül „különös fontossága van a DAI 38. fejezetének, amely szinte teljes egészében a magyar nép eredetéről és a honfoglalás előtti történetéről szól.”³ A magyar őstörténet kronológiai problémáiról ugyan készült tanul-

* Jelen tanulmány a 2014. június 21-én, az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportja rendezésében, az MTA BTK Történettudományi Intézete tanácstermében tartott „Három esztendő vagy 300 év? Megjegyzések a DAI 38. fejezete időviszonyaihoz” című előadásom átdolgozott verziója. Erre az előadásra skeptikus reflexió Surányi Dezső: Három esztendő vagy 300 év? (Megjegyzések a DAI 38. fejezete időviszonyaihoz). *Eleink* XIII. évf. 4. sz. (2014) 81–84.

¹ Bíborban-született Konstantin: *A bíboradalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. (A továbbiakban: DAI 1950); reprint kiadására: Bíborban-született Konstantin: *A bíboradalom kormányzása*. A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (a továbbiakban: DAI 2003); angol nyelvű kiadására vö. Constantine Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. Greek text ed. Moravcsik, Gy., English translation Jenkins, R. J. H., Washington, 1967. (a továbbiakban: DAI 1967); orosz nyelvű kiadására vö. Konstantin Bagrjanarodnij: *Ob upravlenii imperiej*. Text, perevod, commentarii. Red. Litavrin, G. G.–Novoszelcev, A. D., Moszkva, 1991.² (a továbbiakban: DAI 1991); német nyelvű fordítására vö. *Die Byzantiner und ihre Nachbarn: die De administrando imperio genannte Lehrschiff des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos*. Übersetzt Belke, K. – Soustal, P., Wien, 1995. (a továbbiakban: DAI 1995)

² A DAI legrégebbi másolata a *Codex Parisinus Graecus 2009. saec. XI. fol. 3r–211v*. (a továbbiakban: Cod. Parisinus Gr. 2009.) Bibliothèque Nationale de France – département de la Reproduction. – A kódex mikrofilm másolatát használtam a párizsi Nemzeti Könyvtár jóvoltából. Moravcsik Gyula szerint a másoló Michail Roizaitisz volt, akinek neve a kódex 211v oldalán található. Ioannisz Dúkasz cászár – 1059–1081 közötti időszakban fordul elő neve – részére készítette ezt a legkorábbi másolatot, vö. DAI 1950. 16–17.

³ Kristó Gyula: A DAI 38. fejezetének forrásáról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXXII. Szeged, 2005. (a továbbiakban: Kristó 2005) 3. – A 2004 januárjában elhunyt Kristó Gyula egyik utolsó, halála után megjelent tanulmánya nemcsak a 38. fejezet forrásai, hanem időrendje szempontjából is fontos elemzés. Az ő emlékének ajánlom jelen írásomat.

mány, de Deér József értelmezésében a DAI 38. fejezete mitikus, mondai jellegű népi hagyománynak minősült, így a caput időrendi kifejezéseit nem elemezte részletesen.⁴ Harmatta János és Kristó Gyula foglalkozott érdemben a 38. fejezet időbeli viszonyaival, mások csak érintették ezt a fontos kérdést.⁵ Ezért úgy vélem, hogy indokolt a konsztantinoszi híradás időmeghatározásainak elemzése.

A DAI 38. fejezetében összesen hat, múltra vonatkozó időmeghatározás szerepel. Harmatta János a következő időbeli kifejezéseket vette számba: „régén” a magyarok Kazáriához közel laktak (Lebedia szálláshelyen), „három évig” voltak a kazárok szövetségesei (Lebedias kazár feleséget kap), ezután következik be a besenyők első támadása, „kevés idő múlva” a kagán magához hívhatja Lebediaszt, Árpádot fejedelmé választják, majd „néhány év múlva” a besenyők második támadása éri a magyarokat, és a honfoglalásra került sor.⁶ Kristó Gyula szerint a 38. caputban „sajátos belső kronológiai rend határozott körvonala rajzolódik ki,” és „c kronológiai rendben két mozzanat feltűnő: annak megkomponáltsága, illetően erősen a 9. századi magyar történelem főbb csomópontjaihoz való igazodása.”⁷ Kristó a következő időmeghatározásokat említette eseményekkel együtt: „a) *régén*: a Kazáriához közeli Levedia megszerzése; b) *abban az időben*: nevük savartoi asphaloi volt; c) *három esztendeig*: együtt lakás a kazárokkal; d) *kevés idő múltával*: a kagáni ajánlat Levedi fejedelmé tételére; e) *néhány év múlva*: a besenyők támadása a magyarok ellen (895-ben).”⁸ Szűcs Jenő felsorolta a konsztantinoszi elbeszélés „axiomatikus pontjait”, de hangsúlyozta azt, hogy „czek nem annyira magából az elbeszélésből, mint inkább annak értelmezéséből és meghatározott összefüggésekbe állításából adódtak.”⁹ Zimonyi István öt időhatározót említett, és öt idősíkot különített el. Szerinte „a történeti elbeszélés pontosan megkomponált narratíva, amelyben az idősíkokat meg-

⁴ Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79–80 (1945–1946) 3–20. (a továbbiakban: Deér 1945) – Szerinte „Konstantinos informátora nem időrendjére ügyelő tudákos krónikás, hanem a népi és dinasztikus hagyománynak a szó igazi értelmében vett ’naív’ elbeszélője volt, s így mondanivalójának értéke végeredményben független elbeszélése időrendjének egyes botlásaitól, melyeket éppen a modern kútfőkritika van hivatva feltárni és helyesbíteni,” uo. 12–13.

⁵ Harmatta János: Lebedia és Atelkuzu. *Magyar Nyelv* 80 (1984) 419–431. (a továbbiakban: Harmatta 1984), főként 429–431.; vö. még uő.: Lebedia és Atelkuzu. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei* 172. (1985) 38–49. (a továbbiakban: Harmatta 1985) főként 47–49.; Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. (a továbbiakban: Kristó 1980) 33–34, 89–91, 128.; Kristó 1995. 5.

⁶ Harmatta 1984. 427–428.; Harmatta 1985. 47–48.

⁷ Kristó 2005. 5.

⁸ Kristó 2005. 5–6. – Kristó Gyula magyar forrásra következtetett, „aki tisztában volt az események egymásra következése logikájával,” és jól választotta ki a sorsfordító csomópontokat.

⁹ Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Szerk. Zimonyi István. Magyar Östörténeti Könyvtár 3. Szeged, 1992. (a továbbiakban: Szűcs 1992) 173.

felelő időhatározókkal vezetik be.¹⁰ Zimonyi hangsúlyozta azt, hogy a konszantinusi történetben „egyedül a honfoglalást lehetséges dátumhoz kötni, illetve van egy hároméves együttélés a kazárokkal, a többi esemény datálása teljesen esetleges.”¹¹

A 38. caput első időmeghatározása, a „*régen*,” az első mondathoz kapcsolódik: „a türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéől Levediának neveznek.”¹² Az időhatározót, – ’to palaion’ (τὸ παλαιὸν) – korábbi időre való utalásként értelmezve fordíthatjuk ’régente’, ’régén’, ’régi időkben’ stb. kifejezésekkel.¹³ Ez a relatív időmeghatározás nem ad biztos kronológiai fogódzót, csak arról tanúskodik, hogy Konsztantinosz császár korához képest jóval korábban került sor a magyarok Kazáriához közeli letelepedésére.¹⁴ Harmatta János tett kísérletet a ’to palaion’ pontosabb értelmezésére a DAI szövege alapján. Egyik példája, hogy „Velence régen [to palaion] pusztá, lakatlan és mocsaras hely volt.”¹⁵ Harmatta szerint a szöveghely az Attila itáliai hadjárata (Kr. u. 452) előtti hadjáratra vonatkozik, tehát az időhatározó fél évezreddel korábbi időszakra utal.¹⁶ Ez a párhuzam amellet szólhatna, hogy a magyarok Kazáriához közeli, levediái megtelepedésére több száz évvel korábban került volna sor. Harmatta másik vonatkozó szöveghelyében a császári gálya intézményesítésével kapcsolatban szerepel a ’régén’ (to palaion) időhatározó.¹⁷ Ez I. Basileios császár korára utal, aki 867–886 között uralkodott. Így a kifejezés időbeli érvényessége nem fél évezred, hanem

¹⁰ Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. Akadémiai doktori értekezés, Szeged, 2012. (a továbbiakban: Zimonyi 2012). 135. – Zimonyi idősikjai a következők: régen Kazáriához közel költöztek, Levediában savartoi néven éltek, a kangar-savartoi háború következtében szétszakadtak és a nyugati rész Etelközbe költözött, új dinasztia került hatalomra, a besenyő támadás következtében a Kárpát-medencébe költöztek.

¹¹ Zimonyi 2012. 136.

¹² A vonatkozó passzusra vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 108v. vers. 13–17.; DAI 38, 3–5.; fordítására DAI 2003. 170–171.; Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984. (a továbbiakban: ÁMTBF) 42.

¹³ Marczali Henrik ’régente’ fordítására vö. *A magyar honfoglalás kútfeői*. Szerk. Pauler Gyula–Szilágyi Sándor. Budapest, 1900 (a továbbiakban: MHK) 119.; Moravcsik Gyula ’régén’ fordítására vö. DAI 2003. 171.; a ’régi időkben’ fordításra vö. Uhrman Iván: Az ősmagyar kettős fejedelemiség kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 30 (1987–1988). (a továbbiakban: Uhrman 1987) 207.; a ’régi időben’ angol megfelelőjére, ’in old times’ vö. Macartney, C.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge, 1930. (a továbbiakban: Macartney 1930) 229.; vagy Jenkins, ’of old’, DAI 1967. 171., ’korábban’ értelmű német fordítására, ’früher’ vö. Belke–Soustal, DAI 1995. 187.; az orosz fordításban ’régi’ szóval fordították, és egyeztették a szálláshely szóval; ’древнее поселение’, azaz ’régi ’szálláshelyet’ bírtak, vö. Litavrin–Novolszelcev, DAI 1991. 159.

¹⁴ Kristó 1980. 33.; Tóth Sándor László: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged, 1998. (a továbbiakban: Tóth 1998) 39.; uő.: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Második javított [bővített] kiadás. Budapest, 2011. (a továbbiakban: Tóth 2011) 34.

¹⁵ DAI 28,3–4.; DAI 2003. 246–247.

¹⁶ Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 47.

¹⁷ DAI 51,13; DAI 2003. 246–247.

mindössze 70–80 esztendő.¹⁸ Harmatta úgy vélekedett, hogy mivel Levedi a magyarok első vajdája volt, és a Levedia-szálláshely megjelölése szerepelt, ezért a „DAI keletkezésétől visszafelé számítva legfeljebb 70–80 évet jelenthet” a ’to palaion’ kifejezés. A ’régén’ időhatározó tehát a 870–880 körüli időszakra vonatkozhat, így a 950 körül összeállított DAI-ban „ismertetett magyar történeti korszak aligha tekint másfél-két évtizednél korábbra vissza a honfoglalás előtti időszakon.”¹⁹ Nézetem szerint Harmatta értelmezése vitatható, a két példából csak az derül ki, hogy a ’to palaion’ különböző időtartamokat jelölhetett. A magam részéről párhuzamként a DAI 37. (besenyő) fejezete első mondatának ’apo arkhés’ (ἀπ’ ἀρχῆς) időhatározóját említeném, ami ’eredetileg, kezdetben’ jelentéssel bír.²⁰ A 37. (besenyő) fejezet első paszszusa ugyanúgy a besenyők korábbi szállásterületére vonatkozik, akárcsak a 38. (magyar) fejezet első mondata a régi magyar szállásterületre. A 37. fejezet tudósítása szerint „a besenyők szállása eredetileg az Etil [Volga] folyónál, valamint a Jejik [Urál] folyónál volt.”²¹ Ebben a fejezetben az úzok és kazárok besenyők elleni támadása jelenti azt az időt, amely előtt a besenyők a régebbi szállásterületen éltek. Ez Konsztantinosz ellentmondó adatai szerint 50 vagy 55 évvel az elbeszélés jelen ideje előtt történt.²² A jelen idő a DAI végső összeszerkesztésének (948–952) az ideje volt. Így az ’apo arkhés’, az 50–55 évvel korábbra utaló kifejezés a 893–902 közti intervallumot megelőző időszakra vonatkoztatható.²³ Véleményem szerint a magyar (38.) fejezet ’régén’ (to palaion) kifejezése rokonítható a besenyő (37.) fejezetben szereplő ’eredetileg, kezdetben’ kitételrel, tehát a besenyő támadás kiváltotta magyar honfoglalás előtti időszakra vonatkozik. A magyarok Kazáriához közel való megtelepedésének ideje tehát nem határozható meg pontosan a ’régén’ időhatározó alapján. A konsztantinoszi történet reális történetként való értelmezése esetén Levedi vajda az első ismert törzsfő, és egyben az első generáció fő képviselője, míg Álmos vajda fia, Árpád a második generáció fejedelemmé választott tagja. *Mivel két vezetői*

¹⁸ Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 47–48.

¹⁹ Harmatta 1984. 429.; vö. még Harmatta 1985. 47–48.

²⁰ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 10–11.; DAI 37,2; DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40.; magyar fordítására, ’kezdetben’ vö. Marczali Henrik, MHK 115.; ’eredetileg’ vö. Moravcsik Gyula, DAI 1950. 167.; DAI 2003. 167.; ’kezdetben’, ’in the beginning’ fordítására vö. Macartney 1930. 229.; ’eredetileg’, ’originally’ fordítására vö. Jenkins, DAI 1967. 167. ’eredetileg’, ’ursprünglich’, vö. Belke–Soustal értelmezése, DAI 1995. 185.

²¹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers. 10–13.; DAI 37,2–3; DAI 2003. 166–167.; ÁMTBF 40.

²² Konsztantinosz ún. betűszámokkal írta le ezeket az időtartamokat. A párizsi kéziratban, Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 105r. vers.16. és fol. 105v. vers.15. – v’ (pentékonta) és ve’ (pentékonta pente) szerepel a szövegben; a kiadásban Moravcsik kiírta betűvel a számot mindkét helyen, vö. DAI 2003. 166. A lábjegyzetekben ugyanakkor utalt arra, hogy itt (37,5 és 37,14) betűszámok voltak, vö. DAI 1950. 166–167.; DAI 2003. 166–167.

²³ Tóth 1998. 179–180.; Tóth 2011. 149–150.

generációról tudunk a 9. század végi honfoglalás előtti időszakban, ha 20–25 évvel számolunk egy-egy vezető működését illetően, a 'to palaion', a 'régén' kifejezés érvényessége hozzávetőlegesen 850/870-ig nyúlhat vissza.

A 38. fejezet második időhatározója a Kazáriához közeli, levediai megtelepedés után szerepel, amely szerint „abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloi-nak nevezték.”²⁴ Az „abban az időben” (τῷ τότε χρόνω)²⁵ kifejezés hasonlóan relatív értékű, mint a 'régén' időhatározó. Lényegében a levediai tartózkodás, Levedi első vajda működésének idejére vonatkozik, amelyet csak feltételesen tudjuk behatárolni, például a kazárokkal való kapcsolat időtartama vagy az említett, feltételezett 70–80 éves történeti emlékhatar alapján.²⁶ Levedi vajda tevékenységét feltételesen a 850–870/880 közötti időszakra helyezném.²⁷

A 38. fejezet harmadik, és egyetlen konkrét időtartamot jelölő kifejezése a következő passzusban szerepel: a magyarok „együttlaktak a kazárokkal három esztendeig [ενιαυτούς τρεῖς], s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”²⁸ A történeti kutatásban ez a 'három esztendő' időmeghatározás váltotta ki a legnagyobb vitát. Egyesek elfogadták, mások viszont elvetették a 3 éves időtartamot.²⁹ Utóbbiak elsősorban logikai okokból kérdőjelezték meg a rövid időtartamot, azt hangoztatva, hogy a hároméves együttlakás nem egyeztethető össze azzal, hogy a magyarok a kazárok minden háborújában részt vettek. Feltételezték, hogy a szöveg romlott, az eredeti kézirat 11. századi másolója hibázott.³⁰ Ezért a szám javítására, nagyobb idő-

²⁴ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 5–8.; DAI 38, 9–10.; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

²⁵ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 6.; DAI 38,9; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

²⁶ A 70 éves történeti emlékezethatárra Györffy György: Levedia és Etelköz kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 80 (1984) 383.

²⁷ Tóth 1998. 112–116.; Tóth 2011. 91–94.

²⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 13–16.; DAI 38,13–14; DAI 2003. 170–171.; ÁMTBF 43.

²⁹ Összefoglalóan a történeti kutatásban a 3 éves időtartam értelmezéseire Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio. Vol. II. Commentary*. Ed. Jenkins, R. J. H. London, 1962. (a továbbiakban: Commentary) 148.; ÁMTBF 43. o. 20. jegyzet; Kristó 1980. 89–91.; Czegléd Károly: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Czegléd 1985) 120–121.; Litavrin–Novoszelcev, DAI 1991. 392.; Bálint Csanád: Az ethnosz a középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai). *Századok* 140 (2006) (a továbbiakban: Bálint 2006) 279.

³⁰ „Az évmeghatározás nehezen helyes. Ha csak három évig voltak együtt a kazárokkal, hogyan segíthették őket minden háborújukban?” vö. Marczali Henrik, MHK 120. o. 2. jegyzet; vö. még Zichy István: *A magyarság története és műveltsége a honfoglalásig*. Budapest, 1923. (Reprint: Mária-besnyő-Gödöllő 2005) 125.; uő.: *Magyar őstörténet*. Budapest, 1939. (a továbbiakban: Zichy 1939) 13–14.

tartammal (20, 30, 33, 200, 203, 300 év stb.) való felcserélésére tettek javaslatot.³¹ Az ominózus kifejezés a kételyek ellenére „három évig” illetve „három esztendeig” fordításban szerepel a magyar kiadásokban és a külföldi fordításokban is.³² A 3 éves időtartamot megkérdőjelező kutatók egy része kisebb emendációval, 10 és 20 év közti, illetve 20 éves kazár–magyar kapcsolatot tételezett fel.³³ Több kutató 30 vagy 33 évre javította a három esztendőre vonatkozó konsztantinoszi passzust.³⁴ Felmerült a hibásnak vélt három év helyett a kb. 50 évig tartó kazár uralom és szövetség.³⁵ A legtöbb kutató 200 vagy 300 évre javította a konsztantinoszi három évet. A 200 év mellett foglaltak többen is állást.³⁶ Meghatározó szerepe volt ebben a kiváló bizantinológus, Moravcsik Gyula alapos filológiai érvelésének. Szerinte a „javítás szükségessége mindenesetre fennáll, de ez csak paleográfiai alapon történhetik. Mindezekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a *ránk maradt kéziratokban a szám világosan ki van írva* [kiemelés tőlem – T. S. L.]. De azt is tudjuk, hogy Konstantinos – mint általában a bizánciak – sok más helyen görög betűszámot használ. Azt is meg lehet állapítani, hogy Konstantinos régibb kéziratának betűszámait az újabb kéziratok fokozatosan átírják szavakkal. Teljes joggal feltehetjük tehát, hogy Konstantinos művének kérdéses helyén eredetileg betűszám állott. Ha azt vizsgáljuk, hogy a 3 jele: a γ milyen más betűszámmal téveszthető össze abban a korban, melyben a Konstantinos-kéziratokat másolták, tehát a 10–11. században (a De administrando legrégebbi kézírata a 11. század végéről való), akkor arra az eredményre jutunk, hogy az csak

³¹ A korábbi szakirodalom javítási javaslataira utalt Moravcsik Gyula szövegkiadása lábjegyzetében. Áttekintése szerint σγ' (203 év) conjecturát javasolt Thunmann, Schlözer, Büdinger és mások; τ' (300 év) Dankovszky, Marczali, Zichy és Grégoire és mások; σ' javítást (200 év) Moravcsik; λ' vagy λγ' (30 vagy 33 év) conjecturát Westberg, vö. DAI 1950. 171; DAI 1967. 171.; DAI 2003. 171.

³² „Három évig,” Marczali Henrik, MHK 120.; „három esztendeig,” vö. Moravcsik Gyula, DAI 2003. 171.; „for three years,” vö. Jenkins, DAI 1967. 171.; „в течение трех лет,” vö. Litavrin-Novoszelcev, DAI 1991. 159.; 'drei Jahre lang', vö. Belke-Soustal, DAI 1995. 189.

³³ Tíz és húsz év közti intervallumra Kristó 1980. 91.; húsz évre tette Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. 33.

³⁴ A 3-at jelölő γ' helyett a 30 évet jelölő λ' rövidítést tételezett fel Fehér, Géza: *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI. Jahrhunderten*. *Keleti Szemle* 19 (1921) 175. o. 275. jegyzet; a 30 éves időtartamra 850-ig vö. Antonopoulos, P.: *The Emperor Constantine VII. Porphyrogenetus and the Hungarians*. Historical Publications St. D. Basilopopuulos, 1996. 96–99, 185.; Erdélyi (Petrik) István: *Rejtélyek országa*. Budapest, 2008. 35–36.; 30 vagy 33 évre tette – 859–889 között – Pauler Gyula: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. 142–143. o. 51. jegyzet; 33 évet feltételezett – 822–826 és 862 között – Bury, J. B.: *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I.* (A. D. 862–867). London, 1912. 491.

³⁵ Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Budapest, 1991. 2226. o. 33. jegyzet – Szerinte „a bizánci császári udvarban járt magyarok 'bemondásaiba' – egy számba! – könnyen csúszhatott be hiba s még könnyebben a feljegyzésbe. Ezt nem lehet filológiai eszközökkel jóvá tenni.”

³⁶ Commentary, 148.; Moravcsik Gyula, ÁMTBF 43. o. 20. jegyzet

a 200 jele: a σ' lehetett, melynek unciális alakja ez időben rendkívül közel áll a γ-hoz (C : Γ).³⁷ Moravcsiknál két hipotézis épül egymásra: betűszám állt az eredetiben, és a másoló tévesen olvasta el az unciális alakot, és írta át betűkre. Moravcsik paleo-gráfiai értelmezése tanulságos. Tény, hogy a legrégebbi párizsi kéziratban gyakran használt betűszámot a másoló. A 37. (besenyő) fejezetben az 50 és az 55 évvel korábbi események kapcsán is betűszámokat alkalmazott a másoló (ν' és νε').³⁸ A DAI fejezeteiben nagyobb számok esetében gyakrabban találkozunk betűszámmal, a kisebbeket pedig inkább kiírta a másoló, de ez sem automatikusan érvényesül. Nem állapíthatunk meg tehát szabályt arra nézve, hogy mikor van betűvel leírt szám, és mikor pedig betűszám. Moravcsik érvelésének súlyát csökkentheti, hogy előzetes feltevése az volt, hogy az onogurok elvonulása után, a 7. század végén került a magyarság kazár uralom alá, ahol is 200 évig (680–889 között) élt.³⁹ Úgy vélem, hogy a három betűszámként való értelmezése, és annak a 200-at jelölő betűszámmal való összekeverése a legrégebbi párizsi kódex alapján nem igazolható.⁴⁰ Moravcsik tekintélye azonban a későbbi magyar kutatásra erősen hatott. Több kutató is rá hivatkozva 200 évig tartó kazár–magyar együttlakásról, illetve a kazár birodalomban eltöltött 200 éves időszakról tett említést.⁴¹ Mások még hosszabb, 300 éves kazár uralommal számoltak a hármas szám javítása kapcsán. Felvetették, hogy a 300-at jelölő τ' betűszám (τριακοσίους) romlott háromra (τρεις).⁴² Ezt a hosszú kazár fennhatóságot fogadták el többen is.⁴³ Ezen emendációk közül a 'treis' szóra alakilag hasonlító τ', azaz 300-ra utaló javítás, vagy a 200-at jelölő σ' formailag még a legelfogad-

³⁷ Moravcsik Gyula: Az onogurok történetéhez. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei*. 27. Budapest, 1930. (a továbbiakban: Moravcsik 1930) 35.

³⁸ Vö. 22. jegyzet

³⁹ Moravcsik 1930. 35.

⁴⁰ Hasonlóan vélekedett Bálint Csanád is, vö. Bálint 2006. 279.

⁴¹ Zichy 1939. 14.; Moór Elemér: *A magyar őstörténet főproblémái*. Szeged, 1943. 63.; Györfly György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, 1959. 78.; Szűcs 1992. 183.; Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1993. 153.

⁴² Grégoire, H.: Le nom et l'origine des Hongrois. *Zeitschrift des Morgenländischen Gesellschaft* 91 (1937) (a továbbiakban: Grégoire 1937) 636. o. 1. jegyzet; Uő.: L'habitat primitif des Magyars et les sabartoiásfaloi. *Byzantion* 13/1 (1938) 267. o. 1. jegyzet

⁴³ G. Vernadsky szerint „a „τ' -t (háromszázat) kell a τρεις (három) helyére állítani,” vö. Vernadsky, G.–Ferdinandy, M.: *Studien zur ungarischen Frühgeschichte. I. Lebedia II. Almos*. München, 1957. 9–10.; más nézet szerint nem kell szó szerint venni a 300 évet, csak annak jelzéséül, hogy a magyarok kazár vazallusok voltak a Kaganátus megalakulásától kezdve, vö. Howard-Johnston, J.: Byzantine Sources for Khazar History. In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers for the Jerusalem 1999 International Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Ed. Peter B. Golden–Haggai Ben Shammai–András Róna-Tas. Leiden–Boston, 2007. 186.; 200–300 évre Várady, László: Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. *Byzantinische Zeitschrift* 90 (1989) 26.

hatóbb. Több kutató is úgy vélekedett, hogy a hároméves időtartamra vonatkozó híradás bármilyen javítása önkényes.⁴⁴ Elfogadták a rövid, három esztendeig tartó kazár–magyar kapcsolatról szóló híradást. Eltérés abban mutatkozott, hogy a három évet az együttélésre vagy az együttharcolásra vonatkoztatták. Ennek megfelelően széles skálán helyezték el a szorosabb kazár–magyar együttműködést: a 820-as években, a 840-es években, 886–889, 889–892 között, illetőleg egy hosszabb kazár uralom egy behatárolt, rövid időszakára értelmezték az együttharcolást.⁴⁵

Hogyan foglalhatunk állást a 38. caput egyetlen konkrét, ugyanakkor vitatott időmeghatározása kérdésében? *Nézetem szerint a 3 éves időtartamhoz kell ragaszkodnunk, elsősorban azért, mert a rendelkezésünkre álló legkorábbi, párizsi kódexben betűvel kiírva a három (τρεῖς) olvasható.*⁴⁶ A 39. fejezetben a kavarak (kabarok) három nemzetsége/törzse kifejezésben ugyancsak kiírt betűvel szerepel a három (τρεῖς), teljesen azonos írásképpel.⁴⁷ A DAI magyar fejezeteiben (38–40) máshol többnyire betűszámot találunk. A 38. caputban a 'három évig' kitétel előtt a türkök/magyarok hét (ἑπτὰ) törzse kifejezésnél a számnév betűszámmal (ζ') szerepel mind a szövegben,

⁴⁴ Ludwig szerint „minden javítás kérdéses,” vö. Ludwig, D.: *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht des schriftlichen Quellen*. Inaugural Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westphälischen Wilhelms-Universität zu Münster, 1982. 92.; Bálint 2006. 279.; Czeglédy Károly szerint „az egyetlen lehetőség pillanatnyilag az, hogy a császár szövegében levő 'hármát' érintetlenül hagyjuk”, Czeglédy 1985. 121.

⁴⁵ 822–826 közé helyezte ez a 3 éves kapcsolatot Artamonov, M. I.: *Istorija Hazar*. Leningrád, 1962. (a továbbiakban: Artamonov 1962) 343–344.; a hároméves együttélést, együttharcolást a 840-es évekre, a levediai tartózkodás idejére tette Vékony Gábor: Levedia meg Atel és Kuzu. *Magyar Nyelv* 82 (1986); a 888/889-re tett ún. első besenyő támadás előtt, Harmatta 1985. 48–49.; Czeglédy Károly szerint „Levedi és a kazárok hároméves együttélése 886 és 889 között volt,” vö. Czeglédy 1985. 120.; 889 és 892 közötti időszakra tette Etelközben Kuun Géza: *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis I–II*. Claudiopoli, 1892, 1895. I. 136, 151.; egy hosszú, 150 éves (710–863 között) kazáriai uralmon belül egy három évig tartó közös harc emlékének tekintette Karácsonyi János: *A magyar nemzet őstörténete 896-ig*. Oradea Mare–Nagyvárad, 1924. 49, 57.; a kazárokkal a magyaroknak három évenként megújított szövetsége volt 884-ig, vö. Márki Sándor: *Magyar középkor*. Budapest, 1914. 107.; a kazár–magyar szövetség egy időszakára vonatkoztatta Macartney 1930. 101.

⁴⁶ A szöveget megtekintve, kétség sem fér hozzá, hogy semmiféle javítás nincs itt a szövegben, a másoló kiírva használta a 'három év' kifejezést (ἐνταυτοῦς τρεῖς), vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r, vers. 14. – A hármast jelölő betűszám kézirati írásképe alapján leginkább a τ(ρεῖς) szóra emlékeztet, annak rövidítésének tűnik a kézirat alapján, vö. egy másik szöveghely, DAI 38,69. „τρίτος”, DAI 2003. 174.; a kéziratban a hármast jelölő betűszám, γ', vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 9.

⁴⁷ „ἐν ταῖς τρεῖς γενεαῖς”, vö. Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 17. – a szövegkiadásban Moravcsik Gyula a számot szövegegyeztetés miatt τρισί γενεαῖς'-ra javította, vö. DAI 1950. 175.; és DAI 2003. 175.

mind pedig a sorszéli másolói jegyzetben.⁴⁸ Érdekes, hogy a 38. fejezet végén az etelközi öt folyó (Varukh–Dnyeper, Kubu–Bug, Trullos–Dnyeszter, Brutos–Prut, Seretos–Szeret) felsorolásánál csak az első (πρώτος) sorszámnevet írta ki betűvel a másoló, a másik négy sorszámnév már betűszám.⁴⁹ Ehhez hasonlóan a 40. fejezetben a törzsnevek felsorolásánál is csak az első sorszámnév (Πρώτη) szerepel betűvel, a másik hat esetében betűszámot találunk.⁵⁰ Mindez arra vall, hogy a 11. századi végi másoló, Michael Roizaítis tudatosan írt hármat betűvel mind a 38. fejezet időbeli kifejezésénél, mind pedig a 39. fejezet kavár törzseivel kapcsolatban. A szövegkiadásokban a párizsi kéziratnak megfelelően ez szerepel, és másolói hibát ugyan elvileg lehet feltételezni, de mindenképpen önkényes ezt egy másik számra cserélni. Véleményem szerint *mind filológiai, mind pedig logikai alapon feltételezhetjük, hogy egy rövid idejű, 'három éves' katonai szövetség, együttműködés jutalmául kapott Levedi előkelő kazár feleséget jutalmul.*

További kérdés, hogy van-e módunk pontosabban behatárolni ezt a háromévesre becsült együttélést és együttarcolást. A 9. századból ismerünk olyan adatokat, amelyeket ezzel a rövid idejű szövetséggel kapcsolhatunk össze. A Konstantin–Cyrill legenda szerint 860 táján a kazárok egy várost ostromoltak a Krím-félszigeten, tehát háborúban álltak a bizánciakkal. Ekkor bizánci követség ment Kazáriába, és a kazárok felfüggesztették az ostromot. A bizánci követség ugrikba, feltehetően magyarokba ütközött a Krím-félsziget elhagyása után, akik körülvették a követséget, de továbbengedték őket Kazária felé.⁵¹ Ebből a történeti kutatás arra következtetett, hogy a magyarokkal azonosítható ugrik a kazárok szövetségesei voltak 860–861 táján.⁵² Idekapcsolhatjuk azt is, hogy a Dontól nyugatra levő keleti szláv törzsek a kazárok részére adóztak, amelyről az orosz őskronika tett említést a 852-es és 859-es évek-nél.⁵³ Feltételezhetjük, hogy a magyarok együttműködtek a kazárokkal abban, hogy

⁴⁸ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 109r. vers. 8–9.; – Moravcsik Gyula a szövegkiadás lábjegyzetében feltűntette azt, hogy a párizsi kéziratban a hepta betűszámmal (ζ) fordul elő, viszont a kiadás görög szövegében kiírta betűvel (ἑπτὰ) a számot; vö. DAI 38,11; DAI 2003. 170–171.

⁴⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 6–12.; DAI,38,68–71; DAI 2003. 174.

⁵⁰ A törzsek sorszámneveire Cod. Parisinus Gr. 2009. 113r. vers. 2–7.; vö. DAI 40,3–6; DAI 2003. 174–175.

⁵¹ A Konstantin–Cyrill legenda magyar fordítására vö. *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995. (a továbbiakban: HKÍF) 160. (Ferincz István)

⁵² Kazár-magyar szövetségre következtetett Artamonov 1962. 345.; Vajay, Szabolcs: *Der Eintritt des ungarischen Stammesbundes in die europäische Geschichte (862–933)*. München, 1968. (a továbbiakban: Vajay 1968) 1968. 12–13.; Kristó 1980. 92.; Czeglédy 1985. 119.; Tóth 1998. 162.; Tóth 2011. 135.

⁵³ Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916. 38–39, 48–49.; Boba, Imre: *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*. The Hague-Wiesbaden, 1967. 57–58, 66.

katonai erővel adózásra kényszerítsék a szláv törzseket. Nyilván saját maguk is hasznot húztak ezekből a közös portyákból.⁵⁴ A hároméves kazár–magyar együttműködés egyik lehetséges időszaka tehát a 850-es évek vége, illetve a 860-as évek eleje. A másik, feltehető időszak a 870–880-as évek, amikor a Dzsajháni-hagyomány feljegyzései szerint a kazárok a besenyők ellen vezettek évenkénti hadjáratokat.⁵⁵ Ekkor is feltételezhetünk kazár–magyar katonai szövetséget, amely a besenyők elleni harcokat foglalhatta magában a Volga mellett.⁵⁶ A 870/880 tájára vonatkoztatott Dzsajháni-hagyomány (Ibn Ruzsza, Gardízi) szerint a magyarok rendszeres hadjáratokat vezettek a közeli szláv törzsek ellen, foglyokat ejtettek és élelmiszeradóra kényszerítették őket.⁵⁷ Feltételelesen ekkor is számolhatunk kazár–magyar szövetséggel, bár nem biztos, hogy a magyarok ekkor nem a kazárok „hatósugarából” kieső távolabbi keleti szláv (tivercek, ulicsok stb.) törzseket támadták, a kazároktól függetlenül.⁵⁸ Tehát vannak olyan időszakok, amikor bizonyos adatok kombinációjából feltételezhetjük a rövid idejű, „jelképesen” 3 éves együtt harcolást: *a 850-es évek vége–860-as évek eleje (859–861), vagy a 870-es–880-as évek.*

A következő, negyedik időhatározó a kangar besenyőktől elszenvedett vereség után szerepel. A konsztantinoszi leírás szerint a magyarok serege kettészakadt, a nyugati rész Levedi vezetésével Etelközben telepedett le. A letelepedés után „*kevés idő múltával*” (ολίγου δε χρόνου)⁵⁹ Levedit a kagán Kazáriába hívta, és fejedelmi címet ajánlott fel számára. Levedi elhárította magától a méltóságot, illetve Álmos vajdát, vagy annak fiát ajánlotta. Így Etelközben került sor a fejedelmválasztásra, Árpád pajzsra emeléssel való beiktatására. A rövid időre vonatkozó kifejezés az etelközi fejedelmválasztás időbeli meghatározására szolgált. Itt több probléma is fel-

⁵⁴ Tóth 1998. 134, 161–162.; Makk Ferenc: A korai magyar történelemről. In: uő.: *A Turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998. (a továbbiakban: Makk 1998) 31–32.; Tóth 2011. 111.

⁵⁵ *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Sajtó alá rendezte Györffy György. Budapest, 2002. (a továbbiakban: MEH) 90. (Czeplédy Károly); Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk. Zimonyi István. Budapest, 1997. (a továbbiakban: Kmoskó 1997) 204. (Ibn Ruzsza); Zimonyi István: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ārīh ān Ī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, 2005. (a továbbiakban: Zimonyi 2005.) 35 (Ibn Ruzsza) 39. (Gardízi).

⁵⁶ Tóth 1998. 134, 163.; Tóth 2011. 111–112. 136.; a 850-es évekre tette Kristó 1980. 85–100; Kristó, Gyula: *Hungarian History in the Ninth Century*. Transl. by Novák, Gy. Szeged, 1996. 138, 143–145.; 886–889 közé tette Czeplédy 1985. 120.

⁵⁷ MEH 89.; HKIF 33. (Ibn Ruzsza), 38. (Gardízi); Kmoskó 2007. 208–209. (Ibn Ruzsza) Zimonyi 2005. 35. (Ibn Ruzsza) 37. (Gardízi)

⁵⁸ Tóth 1998. 134, 161–162.; Tóth 2011. 111, 134–135.

⁵⁹ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 110r. vers. 11.; DAI 38,31–32; DAI 2003. 172–173. „Kevés idő múltával” fordításra vö. Moravcsik Gyula, DAI 2003. 173.; „rövid idő múlva,” vö. Marczali Henrik, MHK 121.; „kevés idő telvén el”, vö. Uhrman 1987. 209.; „egy kevéssel később” (a short while afterwards), vö. Jenkins, DAI 1967. 173.; „rövid idő után” (nach kurzer Zeit), vö. Belke-Soustal, DAI 1995. 190.

merül. Egyrészt az Etelközbe való betelepedés idejét is csak bizonytalan történeti kombinációk révén lehet meghatározni. Másrészt az is nehézséget jelent, hogy a „kevés idő” relatív időmeghatározás, szemben a 3 éves időtartammal vagy a besenyő fejezet 50 vagy 55 év korábbra utaló időmeghatározásával. Kristó Gyula ebben a kifejezésben az események gyors egymásutánját feltételezte a 850-es évekre vonatkozóan.⁶⁰ Hasonlóképpen rövid időt feltételezett Harmatta János, későbbi periódusra vonatkoztatva, 888/889-et követően. Szerinte „az első besenyő támadás és Árpád megválasztása között” mindössze „egy-két év lehetett, mert a tudósítás szerint a kazár kagán a besenyő támadás után ’kevés idő múlva’ küldött Lebedias-ért.”⁶¹ A kevés idő múltával időhatározó pontosabb meghatározása annak függvénye, hogy a kangar–besenyő háborút mikorra tesszük, illetőleg számolunk-e egyáltalán vele. A történeti kutatásban több időpontot is feltételeztek az ún. első besenyő–magyar vagy kangar–szavárd háború időpontjaként (750 k., 850 k., 889, 893 stb.).⁶² Valójában a felmerült időpontok majd mindegyike történeti kombináció eredménye, ezért mindenképpen bizonytalan. Egyedül a 889-es keltezés kapcsolódik történeti forráshoz. Regino apát 906-ban befejezett krónikájában ennél az évnél emlékezett meg a magyarokról részletesen. Megemlítette a magyarok besenyők általi kiűzését Don (Thaiais) menti hazájukból, s kóborlásukat a pannónok és avarok pusztáin, tehát a honfoglalást.⁶³ Regino ugyanakkor csak egyetlen besenyő háborúról tudott. Feltehetően tévesen keltette a besenyők támadását, és a magyarok kiűzését a 889-es évre.⁶⁴ A történeti kutatásban azt is felvetették, hogy csak egyetlen olyan besenyő háborúval számolhatunk, amely kimozdította a magyarokat korábbi hazájukból. Ennek kapcsán a DAI 38. fejezetének hagyományos, a múltból a jelen felé haladó ’lineáris’ értelmezésével szakítva feltételezték, hogy két forrást, jelentést szerkesztettek egybe. A két történet mindegyike tartalmazott egy letelepedésről szóló tudósítást (Levedia, Etelköz), egy kazár epizódot (együttharcolás és ennek fejében kazár feleség, illetve Levedi kazár követsége, a kagáni ajánlat és etelközi fejedelmválasztás), és egy, a szállásterületről való kiűzetéssel járó besenyő támadást.⁶⁵ E feltevés szerint a DAI 38.

⁶⁰ Kristó 1980. 128.

⁶¹ Harmatta 1984. 429–430.; Harmatta 1985. 48–49. – Regino 889. évi tudósítását „rehabilitálta” Harmatta, amely szerinte az első besenyő támadás időpontját őrizte meg.

⁶² Vö. összefoglalóan Commentary 144–145.; Tóth Sándor László: Az etelközi magyar-besenyő háború. *Századok* 122 (1988) 544–547.; Tóth 1998. 175–176.; Tóth 2011. 146–147.

⁶³ *Scriptores rerum Germanicarum ad usum scholarum. Reginonis Abbatis Prumiensis Chronicon*. Rec. F. Kurze. Hannoverae, 1890. (a továbbiakban: SRG Regino) 131–132.; vö. magyar fordítására HKÍF 197, 198.

⁶⁴ Regino évszámát megkérdőjelezte Györffy György: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 14 (1971) 282–283.

⁶⁵ Macartney 1930. 98–108.; Grégoire 1937. 632–633.; Tóth Sándor László: Megjegyzések a Levedia–Etelköz problémához. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton Alfréd. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest, 2001. 133.; Tóth 2011. 11–12.

fejezete két 'párhuzamos' történetet integrált. Úgy vélem, hogy nem az ún. első besenyő támadással kell összekapcsolni a „kis idő múlva” kifejezést, hanem az etelközi letelepedéssel. Ez – hasonlóképpen a Kazáriához közeli Levediaéhoz való megtelepedéshez – régen történt, tehát hozzátétőlegesen a 850 körüli időre tehetjük. A letelepedés után bizonytalan idő elteltével hívatta magához a kagán Levedit.

Az ötödik időmeghatározás az etelközi fejedelmválasztás után szerepel. Eszerint „*néhány év múlva*” (Μετὰ δέ τινος χρόνου) a besenyők rátörtek a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket.⁶⁶ Az esemény, a Kárpát-medencei honfoglalást kiváltó etelközi besenyő támadás időpontját nagyjából ismerjük, 894–896-ra tehetjük. Vitatható az, hogy milyen időtartamot jelölhetett a fenti kifejezés, tehát mennyi idővel korábban kerülhetett sor az etelközi fejedelmválasztásra. A szakirodalomban általában elfogadták a rövid, néhány éves intervallumot sejtető fordítást.⁶⁷ Harmatta János szerint a magyarok bulgáriai hadjáratát is tartalmazó DAI 51. fejezete alapján a kifejezés „hozzátétőleges időértéke meg is határozható.” Eszerint Podaront, aki kitüntette magát a bulgáriai harcokban, Bölcs Leó császár többször is előléptette, és a második előléptetést követően, „néhány év után” katonai kormányzó lett.⁶⁸ Harmatta rekonstrukciója szerint Podaron három előléptetése Bölcs Leó uralkodása alatt, a 896. évi bolgár–magyar háború és 908 között történt, így a „meta de tinas khronous” időértéke számára „nem marad több 5–6 évnél.”⁶⁹ Ertelmezése szerint Árpád 890-re tehető fejedelmmé választása és a második besenyő támadás (895/896) között legfeljebb 5–6 év telhetett el.⁷⁰ Györffy György hangsúlyozta, hogy „noha a tolmács útján közölt, és görögre fordított szavaknak nem tulajdoníthatunk perdöntő jelentőséget, a 'tis' névmás 'egy, egynémely, kevés' jelentése amellet szól, hogy a két támadást [ti. besenyő támadást – T. S. L.] kevés idő választotta el egymástól.”⁷¹ Róna-Tas András, vélhetően Harmatta és Györffy nyomán, hangsúlyozta, hogy az etelközi választás és a besenyő támadás közti „néhány év” kifejezés „legfeljebb 4–5, de legalább 2–3 évet jelent, vagyis nagyjából a 889–890 körüli éveket.”⁷² Mások vitatták az időhatározói kifejezés hagyományos értelmzését, többen is bizonytalan időtartamra utaló, „valamennyi idő után” fordí-

⁶⁶ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 111r.–vers. 18.–fol. 111v. vers. 1.; DAI 38,54; a „néhány év múlva” fordításra Marczali Henrik, HMK 122.; ugyanígy Moravcsik Gyula, DAI 2003. 173.; angolul is hasonlóképpen adta vissza Jenkins, vö. DAI 1967. 173. „some years later”; németül Belke-Soustal is, vö. DAI 1995. 191. „nach einigen Jahren.”

⁶⁷ Vö. Györffy György: *Legenda és valóság Árpád személye körül*. *Kortárs* 1977/1. szám, (a továbbiakban: Györffy 1977) 108–109.; Harmatta 1984. 430.

⁶⁸ DAI 51,131; DAI 2003. 252–253.

⁶⁹ Harmatta 1984. 430.; Harmatta 1985. 48.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Györffy 1977. 108–109.

⁷² Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1996. (a továbbiakban: Róna-Tas 1996) 260.

tást adtak.⁷³ Hasonlóképpen felmerült a „bizonyos idő múlva” értelmezés lehetősége is.⁷⁴ Vékony a 38. fejezet vonatkozó passzusát (38,55) sajátos módon kombinálta a 37. fejezet eseményeivel, ti. hogy a „besenyők területét – bizonyos idő múlva – elfoglalták az úzok, a besenyők pedig arra a földre telepedtek, amelyen korábban a turkok laktak (DAI 37,5–14). azaz Atelkuzu területére.”⁷⁵ Legrészletesebben Kristó Gyula érvelt a hagyományos, rövid időt feltételező, Györffy-féle értelmezéssel szemben. Szerinte „a középkori-szerzők időtartam-meghatározásait általában nem szabad szigorúan, netán szó szerint vennünk.” Hozzátette, hogy „ha a hároméves együttélés kapcsán kétely fogalmazódhat meg, itt még inkább jogos az ellenvetés, hogy mindössze kétéves [ti. 893 és 895 között – T. S. L.] időkülönbséggé zsuorítsunk össze egy eleve bizonytalan időmeghatározást.”⁷⁶ Álláspontja szerint a „görög τῆς szócska határozatlan névmás, így a Μετὰ δὲ τῆς χρόνοῦς kifejezés teljes joggal értelmezhető bizonytalan időhatározónak, és fordítható ’egy bizonyos idő után’ kifejezéssel.”⁷⁷ Kristó Gyula fordítási javaslatát „a DAI nyelvhasználatával összeegyeztethetetlennek” nevezte Olajos Terézia.⁷⁸ Szerinte a „μετὰ τῆς χρόνοῦς” vagy hasonló változata gyakran szerepel a DAI-ban, és a többes számú alak minden esetben ’év’, ’esztendő’ jelentésű.⁷⁹ Legfőbb példája erre a DAI 30,85 szöveghelye, ahol konkrét számnév után szerepel a „khronos” szó többes számú alakban (khronous): „miután 7 évig harcoltak.”⁸⁰ Olajos feltételezte, hogy a szöveghelyhez közel levő, a ’τῆς’ szót is magukban hordozó passzusok esetében is ’év’ és nem ’idő’ jelentéssel bír a többes számú alakban (khronous) levő szó.⁸¹ Olajos hozzátette, hogy az ’egy idő után’ kifejezésére Konsztantinosznál a ’khronos’ szó egyes számban áll.⁸² Véleménye szerint helyes Moravcsik Gyula és Jenkins „néhány év múlva” fordítása.⁸³ Vitathatlan,

⁷³ Macartney 1930. 231. „after some time”; Grégoire 1937. „Quelques temps apres”; Litavrin-Novoszelcev, DAI 1991. 161. „Через некоторое время.”

⁷⁴ Vékony 1986. 46.; Kristó 1980. 127.

⁷⁵ Vékony 1986. 46.

⁷⁶ Kristó 1980. 127.; – Harmattánál ez 5–6 éves időtartam (890–895/896 között)

⁷⁷ Kristó 1980. 127–128.

⁷⁸ Olajos Terézia: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez. *Magyar Nyelv* 1995. (a továbbiakban: Olajos 1995). 47; vö. még Olajos Terézia: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok*. Szeged, 2012. (a továbbiakban: Olajos 2012.) 195.

⁷⁹ Olajos 1995. 47.; Olajos 2012. 194. – az általa felsorolt példák DAI 32,33; 38,55; 51,131; 53,162; 53,179; 53,47

⁸⁰ DAI 30,85. vö. DAI 2003. 145.; Olajos 2012. 194.

⁸¹ Így például a DAI 30,67 „ἐπὶ τῆς οὐν khronous” – „miután néhány évig” vö. DAI 2003. 143. és DAI 30,78–79 „mekhri de khronón tinón” – „néhány évig” – vö. DAI 2003. 143.; vö. Olajos 2012. 194.

⁸² Olajos 2012. 194. – vö. pl. DAI 29,88

⁸³ Olajos 2012. 194–195.

hogy a számnevek után többes számban álló 'khronos' szónak 'év' jelentése van, erre a DAI egyéb passzusait is lehetne még említeni.⁸⁴ Az Olajos Terézia által felsorolt, a 'tis'-t magában hordozó példák közül – az ominózus 38,55-öt egyelőre kivéve a sorból – egy vitatható. Konsztantinosz a DAI 32,33 passzusában a szerb fejedelmek felsorolásakor megemlíti, hogy „bizonyos idő múlva (Meta khronous tinas) tőlük származott Vojiszláv.”⁸⁵ Itt a kifejezés fordítható úgy, ahogy Moravcsik Gyula tette, „bizonyos idő múlva,” jóllehet Jenkins itt is „a néhány év után” fordítást adta.⁸⁶ Ez azt jelentheti, hogy bár az Olajos Terézia által felhozott filológiai érvek a hagyományos „néhány év múlva” fordítás mellett látszanak tanúskodni, konkrét ellenpélda (32,33) lévén nem lehet azt kizárni, hogy a DAI 38,55 esetében az általánosabb, „valamennyi idő/év” értelmezés helytálló lehet, ahogy azt Kristó Gyula felvetette. Nézetem szerint a hangsúly nem azon van, hogy az időtartamot az általánosabb 'idő', vagy a körülhatároltabb 'év' szóval fordítsuk, hanem a mennyiségjelzőként szereplő 'tis' értelmezésén. Ezt 'a kevés' vagy 'néhány' szóval, illetve a bizonytalanságot érzékeltető 'valamennyi' vagy 'bizonyos' szóval egyaránt lehet fordítani. Úgy vélem, hogy akkor járunk el helyesen, ha *az időtartam relativitását érzékeltetjük, és a „valamennyi év múlva/után” vagy „bizonyos idő múlva/után” értelmezést adjuk.* Nem bizonyítható Györffy vagy Harmatta feltevése, hogy mindössze két, vagy öt–hat év időtartamként értékeljük ezt a bizonytalan időhatározót. Igaz, az sem igazolható, hogy kitágítsuk ezt kb. 40 évnyi időtartamra (850-es évek és 895 között), ahogy azt Kristó Gyula tette. *Nézetem szerint hozzávetőlegesen sem becsülhető meg, hogy az etelközi fejedelmválasztáshoz képest mikor került sor a besenyők támadására, amely Etelköz elhagyásához, és a honfoglaláshoz vezetett.* Még azt is megkockáztatom, hogy a 'keves idő (év) múlva' és a 'valamennyi év (idő) múlva' időhatározói kifejezések között lényegi különbség nincs, mindkettő relatíve érzékelteti az időbeli távolságot a bizánci császár által feljegyzett, a történeti emlékezetben megőrzött, régi események között.

A 38. caputban végén szereplő hatodik, múltra vonatkozó kifejezés az „*abban az időben*” (ἐν ᾧ τῶ τότε καιρῶ), amely jelentésében megegyezik második időhatározóval. A passzus szerint „a besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják.”⁸⁷ Ez a passzus a magyarok egykori és a besenyők „mostani” szállásterületét írta le öt folyó (Varukh-Dnyeper, Kubu-Bug, Trullos-Dnyeszter, Prutos-Prut, Seretos-Szeret) segítségével. Az „abban az időben” időhatározó vélhetően ugyanazzal a jelentéssel bír, mint a fentebb már idézett, második időhatározó, és ugyanazt az időszakot jelöli, a „régén” történt megtelepedéstől kezdve. A feltehetően más forrásból eredő részt egyaránt vonatkoztathatjuk Leve-

⁸⁴ Vö. pl. DAI 32,72 „meta de khronous treis” – „három év múlva” – vö. DAI 2003. 157.; DAI 32,74. „meta de kronous duo” – „két év múlva” – vö. DAI 2003. 157.

⁸⁵ DAI 32,33, vö. DAI 2003. 154–155.

⁸⁶ DAI 2003. 155.; Jenkins fordítására „after some years, vö. DAI 1967. 155.

⁸⁷ Cod. Parisinus Gr. 2009. fol. 112r. vers. 2–6.; DAI 38, 66–67; DAI 2003. 174–175.

diára, vagy Etelközre, amelyek egyaránt a magyarok honfoglalást előtti szállásterületét jelentik.⁸⁸

A DAI 38. fejezete időmeghatározásainak elemzése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a caput időszerkezetét ugyan felvázolhatjuk, de biztos kronológiai következtetéseket, konkrét időmegállapításokat aligha tehetünk. Nem a *'relatív' időmeghatározások* ('régén', 'abban az időben', 'kevés idő múlva', 'valamennyi idő múlva'), sőt *nem is annyira az egyetlen konkrét időtartam* ('három év') alapján építhetünk fel kronológiát, hanem az *események* (kazár szövetség, besenyő támadás, honfoglalás) és a *történeti szereplők* (Levedi, Álmos, Árpád) alapján adhatunk hipotetikus időrendet. Ezt összekapcsolhatjuk más források pontosabb kronológiai adataival, és így helyezhetjük biztosabb, bár még mindig feltételes alapokra a konsztantinoszi történet kronológiáját. Utóbbiak alapján a konsztantinoszi történetet a 9. század második felére helyezhetjük.

⁸⁸ Tóth 1998. 54–55.; Tóth 2011. 44–45.

Time Relations in Chapter 38 of
De Administrando Imperio and the Hungarian Early History

The study examines the relatives of time in chapter 38 of De Administrando Imperio, which was compiled under the rule of the Byzantine emperor, Constantine Porphyrogenate between 948 and 952. The chapter is about the origin and history of the Hungarians (Magyars) before their settlement in the Carpathian Basin between 895 and 900. There are altogether six relatives of time referring to the past history of the Hungarian tribes. Most of these relatives – 'of old', 'at that time', 'a short while afterwards', 'some years/time later', 'at that time' cannot be connected surely to definite time. There is only one exact time relation: „for three years” the Hungarians lived and fought together with the Chazars. Supposing a mistake from the part of the copyist of the original text, some scholars substituted it with a much longer period (20, 30, 200, 300 years). In my opinion, based on the testimony of the oldest copy (Codex Parisinus Graecus 2009), one should accept this short interval, because the number 'three' (τρεις) was written in letters, and not with the so-called 'letter-number'. I think, that the military alliance of the Hungarians with the Chazars can be dated either between 859–861 or at about 870–880. It is highly probable, that chapter 38 can be divided into two sections, based on two reports. Each of these sections contains a story of a settlement (Levedia; Etelköz), a Chazar episode (military alliance and the Chazar marriage of Levedi; the visit of Levedi to Chazaria, the 'offer of the Khagan' and the election of prince in Etelköz), and a Pecheneg attack against the Hungarians. With the help of the relatives of time and considering the two generations of leaders (Levedi and the son of Álmos, Árpád) we may date the story of the Hungarians described by Emperor Constantine at the second half of the ninth century.